

8. Почебут Л. Г. Организационная социальная психология : учебное пособие / Почебут Л. Г., Чикер В. А. – СПб. : Изд-во «Речь», 2002. – 298 с.
9. Социальная психология / под ред. С. Московичи. – СПб. : Питер, 2007. – 592 с.
10. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М. : ООО «Издательство АСТ – ЛТД», 1998. – 672 с.
11. Фромм Э. Искусство любить. – СПб. : Азбука-классика, 2006. – 224 с.
12. Шихардина Т. Н. Толерантность как компромисс. – Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 2001. – С. 131 – 134.

УДК 159.9

Соломія ІЛЛЯШ

ПОГЛЯД НА САМОСВІДОМІСТЬ З ПОЗИЦІЇ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ

У статті здійснено аналіз феномену самосвідомості у вітчизняній та зарубіжній психологічній науці. Розглянуто природу та структуру самосвідомості з позиції системного підходу, а також такі продукти самосвідомості, як «Я-концепція» і «Я-образ» та ті функціональні співвідношення, які виявляються між ними.

Ключові слова: самосвідомість, саморозуміння, самооцінка, особистість, «Я-концепція».

In the article the analysis of the phenomenon of consciousness is carried out in domestic and foreign psychological science. Nature and structure of consciousness from position of approach of the systems and also such products of consciousness as «I-concept» those functional correlations which appear between them is considered.

Keywords: consciousness, understanding, self-appraisal, personality, «I-concept».

Проблема самосвідомості досить широко представлена у вітчизняній та зарубіжній психологічній науці. Крім цього, часто в дослідженнях, присвячених вивченню самосвідомості, учені велику увагу приділяють продуктам самосвідомості – «Я-концепції», «Я-образу». Водночас аналіз наукової літератури дає можливість констатувати підміну одного поняття іншим, коли самосвідомість ототожнюється з «Я-концепцією». Це характерно як для зарубіжної, так і для вітчизняної психології.

Проблему «психологізації» самосвідомості вперше було сформульовано О. К. Тихомировим, який увів для її розв'язання нову складову «Я» – «Я-мислення», маючи на увазі процес вироблення людиною знань про саму себе, які утворюють (або перетворюють) її «Я-концепцію», процес усвідомлення, у якому людина як особистість,

індивід, індивідуальність є не тільки суб'єктом, але й об'єктом мислення» [6]. Крім цього, учений вважає, що утворення будь-яких складових «Я» неможливе поза мисленням.

Найбільш адекватним розв'язанням цієї проблеми є використання поняття «саморозуміння». У психології пізнання відомий факт, що мислення виступає механізмом або одним з процесів, який буде визначати зміст процесу розуміння (П. П. Блонський, Л. С. Виготський, Л. П. Добраєв, Г. С. Костюк, Н. А. Менчинська, А. А. Смірнов, Н. В. Чепелева, А. Б. Коваленко та ін.). При цьому необхідно враховувати, що розуміння не зводиться до мислення. Тут ми поділяємо думку Г. П. Щедровицького, що з позиції методології розуміння і мислення – це не одне й те саме. А. Б. Коваленко також вважає, що процеси розуміння і мислення розрізняються за своїм результатом: якщо результатом мислення є розв'язання проблеми, задачі, то результатом розуміння є виокремлення смислу.

Становлення і розвиток самосвідомості особистості в онтогенезі відбувається у діяльності та спілкуванні (Л. І. Божович, А. В. Захарова, І. С. Кон, О. М. Леонтєв, М. І. Лісіна, Л. М. Мітіна, В. А. Петровський, А. Г. Спіркін, В. В. Столін, І. І. Чеснокова та ін.). Відомо, що діяльність і спілкування є поліфункціональними та полі мотивованими (О. М. Леонтєв, Б. Ф. Ломов та ін.) – це переважно і створює картину багатоплановості, багаторівневості, ієрархічності самосвідомості, що, у результаті, дає змогу вивчати її у рамках системного підходу.

А. В. Черніков вважає, що використовувати системний підхід у вивченні самосвідомості складно: по-перше, існує велика різноманітність визначень цього процесу, неоднозначно трактується структура – внутрішні компоненти цього утворення і взаємодія між ними; по-друге, складність застосування системного підходу полягає у тому, що теорія систем великою мірою абстрактна. Водночас вона найбільш виправдана у вивченні самосвідомості, оскільки людина у своїх уявленнях використовує ті абстракції, які часто не узгоджуються з тими значеннями, що зафіксовані в культурно-історичному досвіді розвитку людини. Такі уявлення різноманітні, вони охоплюють різні компоненти структури самосвідомості. Це витікає з того, що система не визначається як комплекс об'єктів, вона повинна припускати деяку форму структурної організації, яка може бути описана як ставлення до об'єкта. А ставлення можуть бути топологічними (близькість, позиція) або динамічними (впливи, залежність, взаємодія).

У динамічній системі переважає рух. Усі предмети перебувають у комплементарних відношеннях – впливають один на одного, доповнюють і збагачують свої ж характеристики. Тому ми можемо зрозумі-

ти частини системи тільки як функції всієї системи. Поняття цілого вимагає, щоб в центрі нашої уваги була система як така.

А. В. Черніков вважає, що частину слід розглядати як самостійну одиницю і як інтегровану частину цілого, переходячи від однієї позиції спостереження до іншої і в зворотному напрямі. Так, розглядаючи самосвідомість, не можна вивчати її тільки «всередині самої себе», з боку змісту і структури, поза конкретною особистістю, поза індивідуальністю, поза соціумом, у якому ця особистість розвивається. Якраз це виправдовує підвищену зацікавленість учених до вивчення впливу процесу соціалізації як «двоєдиного потоку процесів індивідуалізації та соціалізації на розвиток самосвідомості і впливу самосвідомості на реалізацію людиною своєї самості в цьому двоєдиному потоці» [3]. Саморозуміння як момент самосвідомості узгоджує процеси соціалізації та індивідуалізації, «знімає» їхню асинхронність, асиметричність, що і дає змогу розглядати ці процеси як два аспекти соціалізації. Водночас воно не тільки знімає асинхронність і асиметричність цих процесів, але й породжується ними. «Зняття» здійснюється через встановлення зв'язку між процесами ієрархічності.

Усі дослідники методології системного підходу та його прикладних аспектів (А. Г. Асмолов, І. В. Блауберг, Е. Г. Юдін, В. А. Ганзен, Д. Н. Завалішина, Б. Ф. Ломов, В. М. Русалов, Т. Н. Ушаков, А. В. Черніков та ін.) виокремлюють один з найважливіших аспектів – ієрархічність. Це означає, що будь-яка система може розглядатися як підсистема у рамках іншої, більшої системи.

Кожну систему можна визначити, виходячи з її меж стосовно до оточення. Усе, що перебуває всередині меж, належить системі, – відповідно те, що лежить за її межами, до системи не належить. Можна сказати, що межа здійснює захист структури й функцій системи. Як зазначає А. В. Черніков, в одних випадках межі сприймаються як фіксовані, в інших – як рухливі. Для задовільного функціонування системи необхідно, щоб розмежувальні лінії позначалися зрозуміло і чітко, але при цьому були рухливими. У цьому випадку вони сприяють збереженню внутрішньої стабільності і, водночас, тій відкритості системи, яка необхідна для її ж адаптації і розвитку відповідно зі змінами всередині і поза системою.

Погляд на самосвідомість з позицій системного підходу передбачає:

- особистісно-мотиваційний аналіз, який розкриває значущість самосвідомості для особистості й з'ясовує її джерело;
- компонентно-цільовий аналіз, спрямований на з'ясування складу дій, мети й значення кожного елемента в загальній структурі самосвідомості;

– структурно-функціональний аналіз, спрямований на вивчення принципів організації і механізмів впливу окремих елементів у цілісній структурі самосвідомості;

– структурно-змістовний аналіз, який передбачає вивчення продуктів самосвідомості: «Я-образу» і «Я-концепції».

При використанні системного підходу у вивченні самосвідомості необхідно враховувати:

- 1) вплив одних підструктур на інші;
- 2) значущість окремих зв'язків;
- 3) вагу структурних компонентів самосвідомості.

Згідно з системним підходом, самосвідомість та її продукти (або результати) можуть бути виражені у вигляді системи. Межі цієї системи будуть визначатися продуктами самосвідомості, будуть утримувати систему в цілісності і, водночас, відкривати доступ до подальших змін системи. Щоб це усвідомити, необхідно розглянути такі продукти самосвідомості, як «Я-концепція» і «Я-образ», а крім того ті функціональні співвідношення, які є між ними.

Відомо, що самосвідомість має соціальну природу (Л. С. Виготський, Е. Ф. Зв'язкіна, І. С. Кон, О. М. Леонт'єв, М. І. Лісіна, В. С. Мухіна, Д. І. Фельдштейн та ін.). Вона виникає на основі суспільної практики, до якої включається індивід, і відображає співвідношення двох видів діяльності, – предметно-творчої та соціально-перетворювальної. У самосвідомості відображено ставлення людини до зовнішнього світу, сукупність умов і чинників, які формують процес соціалізації. Тому відображення не є абстрактним, а конкретним: відображення «єдності» як умова свого існування, виживання і розвитку. Інакше кажучи, предметом відображення у самосвідомості виступає ставлення людини до самої себе, яке опосередковане ставленням до зовнішнього світу (Е. Ф. Зв'язкіна, Д. І. Фельдштейн та ін.).

Структурно-динамічні характеристики самосвідомості формуються у єдиному процесі соціалізації. У цьому процесі здійснюється як усвідомлення, засвоєння (присвоєння) і реалізація соціальних норм, принципів, відношень, так і присвоєння та реалізація нової самості (нового рівня самосвідомості, самовизначення), що дає змогу індивіду не тільки відтворювати у своїй діяльності присвоєння соціального, але й забезпечує відповідні можливості в цьому відтворенні і формуванні нової соціальної позиції, а також можливості подальшого здійснення себе як дієвого суб'єкта.

У психологічному словнику В. Шапара самосвідомість визначається як повне розуміння самого себе, свого значення, своєї ролі в житті суспільства [7]. У цьому значенні до уваги береться соціальний характер само-

свідомості. Згідно з цим визначенням, самосвідомість виконує функцію встановлення симетрії між процесами індивідуалізації і соціалізації.

У наведених визначеннях самосвідомість розкривається через розуміння себе – саморозуміння, де останнє розглядається як істотна ознака самосвідомості. Ця думка підтверджується у працях Л. С. Виготського, який зазначає, що самосвідомість виникає поступово, в міру того, як людина за допомогою слова навчається розуміти саму себе. На думку вченого, розуміння передує самосвідомості і може розглядатися як момент цього особистісного утворення.

Звідси можна зробити висновок: якщо людина не розуміє саму себе, то вона і не усвідомлює себе.

Слід зазначити, що саморозуміння не є самосвідомістю, а тільки її моментом. Щоб саморозуміння здійснювалося адекватно, необхідний достатній рівень розвитку самосвідомості. Саморозуміння – це індивідуально-особистісна особливість людини, яка заявляє про себе в момент найбільшого напруження у взаємодії соціального та індивідуального.

Отже, з одного боку, виокремлення поняття «саморозуміння» у структурі самосвідомості дає змогу досліднику розглядати самосвідомість ширше й глибше, чітко уявити психологічну і соціальну природу цього особистісного (індивідуального) утворення; з іншого боку, підміна самосвідомості поняттям «саморозуміння» створює видимість зрозумілості когнітивної природи самосвідомості.

Аналіз досліджень самосвідомості показує, що часто вивчення самосвідомості зводиться до вивчення його продуктів або результатів, які подані як «Я-образ», «Я-картина», «Я-концепція», «схема Я». Цікаво, що ці поняття не утворюють синонімічний ряд, а відображають різні грані «Я» особистості людини. Якщо «Я-образ» і «Я-концепція» значною мірою є інтегральними утвореннями, які охоплюють когнітивні й афективні процеси самосвідомості, то «Я-картина», «схема Я» здебільшого є утвореннями когнітивними.

На вивчення складових «Я» і самосвідомості особистості впливають ті цілі та завдання, які ставить перед собою дослідник, а також його опорні методологічні позиції. Однак нерідко має місце підміна понять. Так, у деяких психологічних словниках не дається визначення самосвідомості, а є посилання на «Я-концепцію», що, на нашу думку, не виправдано. Це звужує психологію самосвідомості до меж такої галузі науки, яка займається тільки вивченням її результатів. У цьому випадку втрачається «психологізація свідомості», а самосвідомість зводиться до продуктів (результатів). Виникає відчуття того, що продукти самосвідомості людині дані, а не задані. Заданість і буде визначати рух, розвиток самосвідомості, який буде відображатися у струк-

турно-змістовних характеристиках його продуктів. Ці структурно-змістовні характеристики підлягають змінам залежно від умов розвитку особистості.

На будь-якому етапі соціального дозрівання людина робить спробу відчутти, усвідомити себе, розібратися у собі. Відчуття, усвідомлення, рефлексія відбуваються на фоні переживань, які відфільтровують значущу для людини інформацію про себе, і вона міститься у «Я-концепції». Це створює базовий рівень усвідомлених знань людини про себе саму, які мають для неї особистісне значення, що в майбутньому визначатиме відбір нової інформації. Ця інформація набуде нових конотацій, детермінованих умовами розвитку особистості.

Згідно з дослідженнями, самосвідомість розуміється не просто як опис рис власної особистості. Сутність її, виражена в понятті Я, полягає не в переліку окремих властивостей, а в розумінні себе як цілісності, у визначенні власної ідентичності. Отже, ідентичність, цілісність можна розглядати як механізми саморозуміння.

Самосвідомість, як буде показано, є процесом, у результаті якого і утворюються продукти самосвідомості: «Я-концепція», «Я-образ» тощо. Їхні структурно-змістові та динамічні характеристики мають певні особливості. Якщо структурно-змістовні характеристики не вимагають додаткового обґрунтування, то цього вимагають динамічні характеристики. Динамічні характеристики можуть відстежуватися як у горизонтальних, так і у вертикальних площинах: це переважно ті зміни, які викликані асинхронністю і асиметричністю процесів соціалізації та індивідуалізації. Отже, можна стверджувати, що вивчення самосвідомості і людського «Я» потребує системного підходу. Це дасть можливість, по-перше, глибше дослідити зміст, структуру і сутність усіх складових «Я» людини, але при цьому не втрачати цілісності «Я»; по-друге, визначити основні механізми й чинники, що зумовлюють розвиток цих особистісних утворень.

Ми погоджуємося з тими дослідниками, які стверджують, що утворення «Я-образу», «Я-концепції» відбувається у процесі діяльності та спілкування. Так, М. І. Лісіна, вивчаючи спілкування дітей, зазначила, що в ньому відбувається становлення образу самого себе. Цей образ вона назвала «афективно-когнітивним» [4], що підтверджує рівневий характер самосвідомості, який акумулюється в «Я-образі» і «Я-концепції», хоча ці терміни, як такі, М. І. Лісіна не вживала.

Отже, наведений аналіз засвідчує, що структурно-змістові характеристики цих продуктів самосвідомості мають рівневий характер, свою ієрархію. А останні дають змогу робити висновок про їхні динамічні характеристики.

Продукти (результати) самосвідомості найчастіше розглядаються на основі вивчення їхньої модальності, якості і тих зовнішніх та внутрішніх детермінант, які впливають на їхнє ж утворення. Однак внутрішній процесуальний бік утворення цих продуктів самосвідомості недостатньо проаналізований у психологічних дослідженнях. Не з'ясовано, як відбувається участь самосвідомості в узгодженості його продуктів з реальною дійсністю. Деякі розробки в цьому напрямі все ж існують, зокрема Р. Бернс довів, що позитивна «Я-концепція» сприяє успіху в усіх видах діяльності, зокрема в комунікативній.

Існує й інша думка: якщо людина надмірно акцентує увагу на своєму «Я», то вона менш успішна в пізнавальній діяльності.

У психологічній науці існують різні підходи до вивчення самосвідомості, які дають можливість зафіксувати рівневий характер розвитку самосвідомості, простежити його динаміку. Водночас, ще недостатньо методик, які дали б змогу вивчати структурно-змістовну, динамічну, смислово-характеристики продуктів самосвідомості, хоча й існують окремі розробки (М. І. Лісіна, В. С. Мухіна, С. Р. Пантілеєв, О. Т. Соколова, В. В. Столін, І. І. Чеснокова, Д. І. Фельдштейн).

Розглядаючи саморозуміння у структурі самосвідомості, ми зробили спробу підійти до розв'язання «психологізації» самосвідомості, оскільки розуміння – це психологічне явище, яке створює, а можливо, і здійснює, зв'язок між продуктами самосвідомості і реальною дійсністю. Якщо цей зв'язок не узгоджений між продуктами самосвідомості й реальною дійсністю, і виникають суперечності, то фактично актуалізується ситуація нерозуміння, яка буде стимулювати діяльність, спрямовану на розуміння себе.

Відомо, що поведінка людини так чи інакше співвідноситься з її уявленнями про себе і з тим, якою вона повинна бути. Тому вивчення властивостей самосвідомості, адекватності самооцінок, структури й функцій її продуктів («Я-образу», «Я-концепції») має не тільки теоретичний, але й практичний інтерес у зв'язку з формуванням особистості та її соціальним дозріванням.

Вивчення самосвідомості та її продуктів є складною загальнонауковою проблемою, на що вказували багато дослідників (К. Д. Ушинський, А. Ф. Лазурський, М. Я. Басов, В. Н. Мясіщев, Б. Г. Ананьєв, К. О. Абульханова-Славська, В. П. Зінченко, І. С. Кон, О. М. Леонт'єв, Б. Ф. Ломов, В. В. Столін, Е. Ф. Звьоздкіна). Вивчення самосвідомості як проблеми невіддільне від таких понять, як «особистість», «Я», які є полікомпонентними, системними.

Оскільки поняття «Я» містить багато різних складових, то при його вивченні необхідне об'єднання зусиль численних спеціалістів – пред-

ставників різних наук: філософії, психології, психіатрії, історії, соціології, етнографії, літературознавства, лінгвістики, філології та ін. Кожна з цих наук акцентує увагу на певному аспекті людського «Я». Це і створює передумови для існування різних психологічних поглядів на проблему самосвідомості, що відображається у різних визначеннях цього утворення.

Аналіз досліджень у галузі психології самосвідомості показує, що вони переважно розкривають, по-перше, динаміку розвитку самосвідомості, співвідношення окремих її елементів; по-друге, прагнення учених виявити й визначити чинники, що впливають на формування «Я-образу» і деяких його внутрішніх компонентів, і те, як «Я-образ» впливає на поведінку особистості; по-третє, джерела й умови розвитку самосвідомості; по-четверте, структурні компоненти самосвідомості тощо.

Множинність, поліфункціональність людського «Я» дає змогу розглядати його як явище соціального й психологічного порядку. У зв'язку з цим, самосвідомість особистості виступає як особливо складний процес опосередкованого пізнання себе, розгорнутий у часі і пов'язаний з рухом від одиничних ситуативних образів до їхньої інтеграції в цілісне утворення: у поняття власного «Я» як суб'єкта, відмінного від інших суб'єктів, що має багаторівневий характер (фізичний, психофізичний, психологічний, соціально-психологічний і соціальний). Самосвідомість інтегрує внутрішній досвід людини, співвідносить його з зовнішнім досвідом людства (традиції, культура, цінності тощо). Звідси випливає, що, усвідомлюючи себе, індивід встановлює гармонію між соціалізацією та індивідуалізацією.

Більшість дослідників розглядають людину в процесі самосвідомості як індивіда, який виступає одночасно і як суб'єкт, і як об'єкт цього усвідомлення. Ця традиція бере початок від І. Канта, який зазначав, що усвідомлення самого себе містить у собі двояке «Я»: 1) «Я» як суб'єкт мислення, яке означає суто аперцепцію (рефлектуюче «Я») – це зовсім просте уявлення про себе; 2) «Я» як об'єкт сприймання (тобто внутрішнє почуття), яке містить у собі різноманітність визначень, що робить можливим створення внутрішнього досвіду.

Виходячи з цього, І. Кант сформулював таке визначення поняття самосвідомості: «Сукупність психічних процесів, за допомогою яких індивід усвідомлює себе як суб'єкта діяльності, називається самосвідомістю, а його уявлення про самого себе складається у певний образ Я». Хоча він і розглядав самосвідомість як процес, йому не вдалося вийти за межі розуміння самосвідомості як процесу усвідомлення себе суб'єктом діяльності. Самосвідомість дає змогу людині усвідомити себе не тільки суб'єктом діяльності, але й особистістю.

Психологічний аспект дослідження самосвідомості передбачає розкриття специфіки самосвідомості як особливого процесу людської психіки, спрямованого на усвідомлення себе як особистості, на само-регуляцію особистістю своїх дій у сфері поведінки та діяльності.

На думку багатьох авторів, у психічному житті особистості, в її структурі самосвідомості водночас із свідомістю центральною, необхідною умовою цілісності і наступності, є формування внутрішнього світу.

О. М. Леонтьєв охарактеризував проблему самосвідомості як проблему високого життєвого значення, яка увінчує психологію особистості.

Намічаючи контури фундаментальної психології, В. А. Лефєвр вважав, що суб'єкту властива якість інтенціональності (спрямованості), яка буває двох типів: перший – відповідає випадку, коли активність суб'єкта спрямована на зовнішній об'єкт, другий – на самого себе. Припускається, що у людини є модель об'єкта, на який спрямована її активність, і ця модель відіграє роль змісту внутрішнього світу, образу себе. У випадку інтенціональності першого типу суб'єкт володіє моделлю зовнішнього об'єкта, який виконує функцію образу світу в образі себе. При інтенціональності другого типу людина володіє моделлю себе, яка виконує функцію образу себе в образі себе. Образ світу і образ себе, які є феноменами внутрішнього світу людини, наповнені певними переживаннями: чим гірший світ в очах суб'єкта, тим сильніше переживання світу, чим гірший суб'єкт у власних очах, тим сильніше переживання за себе.

Аналізуючи різні підходи до визначення цього загальнопсихологічного поняття, ми дійшли висновку, що вони не тільки виокремлюють істотні ознаки цього явища, але й досліджують проблему розвитку і формування самосвідомості, у якій виокремили як різноманітні чинники цього формування соціалізацію та індивідуалізацію. Ці процеси створюють основу для змістовно-динамічної характеристики самосвідомості, яка відображається у продуктах самосвідомості – «Я-концепції».

У багатьох психологічних дослідженнях «Я-концепція» розглядається як сукупність усіх уявлень індивіда про себе, пов'язана з їхньою оцінкою (Ф. В. Бассін, Є. П. Белінська, Р. Бернс, Р. Уайлі, М. Розенберг), інакше кажучи, «Я-концепція» – продукт або результат самосвідомості. Описову складову «Я-концепції» часто називають «Я-образом», а складову, пов'язану зі ставленням до себе загалом або до окремих своїх рис, – самооцінкою або прийняттям себе.

Існує й інша думка, яка передбачає, що «Я-образ» і «Я-концепція» – два різні компоненти самосвідомості. У самосвідомості, згідно з цими уявленнями, розрізняють образний і поняттєвий компоненти;

говорячи про «Я-образ» і «Я-концепцію», виокремлюють образ себе і знання про себе.

Терміни «образ Я» або «картина Я», які нерідко вживаються у літературі як синоніми «Я-концепції», недостатньо передають динамічний, оцінний характер уявлень індивіда про себе. Доцільніше вживати їх для позначення лише першої, статистичної, когнітивної складової. Ставлення до цих складових та їх розуміння складається через «Я-концепцію». «Я-концепція» динамічна, але водночас має певну стійкість, оскільки вона включає в себе цінності, мотиваційні тенденції (ідеали, переконання, позиції тощо).

Отже, найбільш адекватним визначенням самосвідомості є визначення, яке розглядає самосвідомість як системний процес, у якому можна виокремити внутрішні процеси, які сприяють конструюванню цілісності «Я» особистості. Водночас «Я» складається з різноманітних компонентів, які, зі свого боку, взаємопов'язані впливають один на одного і взаємодіють. Це дає змогу будувати різні уявлення про себе, наділяти їх смислом і відповідно їх коригувати, а відтак взаємодіяти з навколишнім світом, іншими людьми. Результат такого процесу впливає і відображається на продуктах самосвідомості: «Я-образі» та «Я-концепції». Це і дає змогу говорити про проблему «психологізації» самосвідомості, яка допомагає уведенню і вивченню поняття саморозуміння, що сприяє цілісності, гармонійності та узгодженості особистості.

Література

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / С. Бернс. – М. : Прогресс, 1989. – 315 с.
2. Вікова та педагогічна психологія : навч. посібник / О. В. Скрипченко, Л. В. Волинська, З.В. Огороднійчук та ін. – К. : Каравела, 2007. – 400 с.
3. Коваленко А. Б. Психологія розуміння / А. Б. Коваленко. – К., 1999. – 184 с.
4. Лисина М. И. Общение, личность и психика ребенка / под ред. А. Г. Рузской. – М., 1997. – 384 с.
5. Максименко С. Д. Загальна психологія : навч. посібник / С. Д. Максименко. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 272 с.
6. Тихомиров О. К. Психология мышления / О. К. Тихомиров. – М., 1984. – 272 с.
7. Шапар В. Сучасний тлумачний психологічний словник / В. Шапар. – Х. : Прапор, 2007. – 640 с.